

DE SELECTIVITEIT VAN BLIJVERS

Een reconstructie van de sociale positie van Duitse migranten in Rotterdam (1870-1885)¹

The selectivity of stayers: a reconstruction of the social position of German migrants in Rotterdam (1870-1885)

Although Germans have been the most numerous immigrant group in the Netherlands since the seventeenth century, relatively little attention has been paid to their migration and integration patterns. This is especially true for the nineteenth century. In this paper I have used a selection of German migrants in the age of 15-29 who arrived in the city of Rotterdam in the years 1870-1879 and who stayed for good. To measure their social position I have linked these migrants to nominal information in the tax registers of Rotterdam in 1885. Finally, these outcomes have been compared to the socio-economic position of all heads of households in Rotterdam. The conclusion is that the Germans who stayed are not only a favourable selection, but also that their socio-economic position on average was significantly higher than that of the indigenous population and that therefore they did not end up in the second segment of the double labour market.

Op 23 april 1870 meldde de 29-jarige uit Pruisen afkomstige Bernard Slee zich bij het Rotterdamse gemeentehuis, alwaar hij werd ingeschreven in het bevolkingsregister van die stad.² Hij verbleef waarschijnlijk al wat langer in Zuid-Holland of was eerder in Rotterdam geweest, want hij trouwde slechts

1. Met dank aan Boudien de Vries en Kees Mandemakers voor hun waardevolle opmerkingen bij een eerdere versie.

2. Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). *Dataset project Determinanten van het Vestigingsproces van Immigranten en hun nakomelingen in Nederland* (DVI), release DUCIGI.04, midnr 304016. Voor meer informatie over de HSN, zie www.iisg.nl/~hsn.. (14 mei 2004) Het betreft hier een van de tien databases die tot stand zijn gekomen in het kader van het door de auteur aan de Universiteit van Amsterdam geleide nwo-Pionier-project 'De determinanten van het vestigingsproces van immigranten in Nederland, 1860-1960'. Deze databases zijn gemaakt met behulp van de *Historische Steekproef Nederland* (HSN) en worden bewaard op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Alle daarin opgenomen migranten hebben een eigen uniek persoonsnummer (midnr). Voor de achtergronden van het pionierproject raadplege men de website www.hum.uva.nl/pion-imm/ (14 mei 2004).

enkele weken later met de in Wateringen geboren Catharina van der Lelij met wie hij aan de Zevenhuissteeg ging wonen. Na enkele verhuizingen belandde het echtpaar aan de Westzeedijk, waar Slee als melkverkoper en winkelier zijn brood verdiende. Hoe zijn zaken liepen, valt uit de informatie uit het bevolkingsregister niet goed op te maken. Het is duidelijk dat de Zevenhuissteeg en de Westzeedijk niet de *fine fleur* van de Maasstad herbergden, maar om meer zicht te krijgen op zijn maatschappelijke positie, is informatie over welstand noodzakelijk. In het geval van Rotterdam kunnen we daartoe de huurwaarderegisters gebruiken. Daaruit blijkt dat Slee het niet breed had. Met een vastgestelde huurwaarde van f 75,- en een aanslag van slechts vijf gulden was hij zo ongeveer de laagst aangeslagene van de meer dan 12.000 Rotterdamse hoofdbewoners die in de registers uit 1885 zijn opgenomen.³

Met behulp van deze aanvullende gegevens is het mogelijk nauwkeuriger uitspraken te doen over de sociale positie van migranten (en niet migranten). Bovendien kunnen we de uitkomsten gebruiken om een bijdrage te leveren aan de theorievorming over de selectiviteit van migratie naar de stad, met name in de negentiende eeuw. Ruwweg kunnen we hierin twee richtingen onderscheiden. Aan de ene kant zijn er historici die dit proces interpreteren als een beweging van ontwortelde plattelanders die de grootste moeite hebben om het hoofd boven water te houden in de anonieme geürbaniseerde wereld. Te denken valt aan het werk van Chevalier over Parijs, Handlin over de Verenigde Staten en te onzent de nog steeds geciteerde studie van de sociologen Bouman en Bouman over binnenlandse migratie naar Rotterdam aan het einde van de negentiende eeuw.⁴ Daar tegenover staan historici die het selectieve karakter van deze migratie onderstrepen en betogen dat het juist de meer initiatiefrijken en geschoolden waren die naar de stad trokken en daar dank zij hun capaciteiten en netwerken al snel de weg omhoog vonden.⁵ Nu hoeven deze twee benaderingen elkaar niet uit te sluiten, zoals bijvoorbeeld William Sewell in zijn studie naar de sociale structuur van Marseille in de negentiende eeuw heeft betoogd.⁶ Waar het om gaat, aldus Sewell, is een systematisch onderscheid te maken tussen hen die zich definitief vestigden en

3. Gemeentearchief Rotterdam (GAR), Nieuw Stadsarchief (NSA), Financiën, inv. nr. 443.01, deel 3035, folio 144.

4. Louis Chevalier, *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris, pendant la première moitié du XIX siècle* (Parijs 1978); Oscar Handlin, *The uprooted: the epic story of the great migrations that made the American people* (Boston 1951) en P.J. Bouman en W.H. Bouman, *De groei van de grote werkstad: een studie over de bevolking van Rotterdam* (Assen 1952).

5. Zie onder meer Stephan Thernstrom, *The other Bostonians. Poverty and progress in the American metropolis, 1880-1970* (Cambridge Mass. 1973) en Leslie Page Moch, *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650* (Bloomington 2003).

6. William H. Sewell, *Structure and mobility. The men and women of Marseille, 1820-1870* (Cambridge 1985). Zie ook Leo Lucassen en Wim Willems, 'Lokale geschiedenis in beweging: een inleiding', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26 (2000) nr. 1 237-244.

hen die slechts tijdelijk bleven. Aangezien de profielen van de blijvers en de tijdelijke migranten doorgaans sterk van elkaar verschillen, heeft het weinig zin om uitspraken te doen over ‘de’ migranten in een bepaalde stad. Het waren met name de passanten die terechtkwamen in het secundaire (of externe) segment van de (dubbele) arbeidsmarkt dat werd gekenmerkt door een lage beloning, onregelmatig werk en het ontbreken van perspectieven. De meeste blijvers daarentegen deden het door hun grotere *human capital* van meet af aan vaak zelfs beter dan autochtone stadsbewoners.⁷

Toegepast op de migranten die in deze bijdrage centraal staan, namelijk Duitsers die in de jaren zeventig van de negentiende eeuw naar Rotterdam kwamen en zich definitief in Nederland vestigden, leidt dit tot de vraag hoe selectief de groep blijvers was en in hoeverre die zich gunstig van de autochtone Rotterdamse bevolking onderscheidde. Daarmee krijgen we tevens meer inzicht in het karakter van de Duitse immigratie naar Nederland in de negentiende eeuw. Wat voor soort migranten waren dat en welke kansen hadden zij om zich als buitenstaanders een plaats in Nederland te verwerven? Door ook te kijken naar de welstand van de overige Rotterdammers wordt tot slot een bijdrage geleverd aan onze kennis over de sociale stratificatie van de Maasstad aan het einde van de negentiende eeuw, waarmee het onderzoek goed past binnen de recente programmatische oproep van Pim Kooij en Paul van de Laar voor een betere integratie van stads- en migratiegeschiedenis.⁸

Duitse migranten in Nederland

Hoewel Duitsers vanaf het begin van de zeventiende eeuw tot begin jaren zeventig van de twintigste eeuw de grootste groep immigranten vormden in Nederland, is er relatief weinig studie verricht naar hun wedervaren in de Nederlandse samenleving.⁹ Hun migratie was, in tegenstelling tot die van de

7. Sewell, *Structure and mobility*, 257, zie ook 210-212.

8. Pim Kooij en Paul van de Laar, ‘Migratie en Nederlandse steden’, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26 (2000) no. 4 245-260. De reconstructie van Van Dijk laat op dit punt namelijk veel te wensen over, aangezien ook hij geen systematisch nominaal onderzoek naar de relatie tussen beroepstitels en welstand heeft gedaan.

9. Voor de negentiende eeuw is daar recentelijk verandering in gekomen door de grondige studie van Marlou Schrover over Utrecht: *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002). Voor de vroegmoderne periode vormen de volgende studies een uitzondering op de regel: Jan Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief 1600-1900* (Gouda, 1984); Ronald Rommes, *Oost, west, Utrecht best? Driehonderd jaar migratie en migranten in de stad Utrecht (begin 16e-begin 19e eeuw)* (Amsterdam 1998) en Erika Kuijpers, ‘Een zeventiende-eeuwse migrantenkerk. De lutheranen in Amsterdam’, in: Leo Lucassen (ed.), *Amsterdammer worden. Migrant, hun organisaties en inburgering, 1600-2000* (Amsterdam: Amsterdam 2004) 39-59.

plotselinge en massale komst van bekende vluchtelingen als de Zuid-Nederlanders en de Hugenoten in de zestiende en zeventiende eeuw, weinig spectaculair en kenmerkte zich door een continue stroom van arbeidsmigranten, van wie een deel zich permanent vestigde.¹⁰ Die geringe aandacht geldt zeker de negentiende eeuw, toen de migratie uit Duitsland, vooral na 1820, aanzienlijk terugliep.¹¹ De weinige studies beperken zich tot de bekende Duitse ondernemersgeslachten zoals de Brenninkmeijers en de Dreesmannen, die slechts een fractie uitmaakten van de totale groep.¹² Ook de meeste recente bijdragen aan de positie van Duitsers in de negentiende eeuw zijn gewijd aan specifieke groepen, zowel aan de onder- als aan de bovenkant van de maatschappelijke ladder. Zo schreef Nelleke Manneke over Duitse prostituées in Rotterdam, terwijl Heinz Schmitz en Jan Bank het leven van de (katholieke) elite in respectievelijk Rotterdam en Amsterdam tot leven wekten.¹³

Interessanter voor de in dit artikel aangesneden problematiek zijn analyses die een grotere aanspraak op representativiteit maken. Een van de eerste studies waarin algemenere uitspraken over Duitsers worden gedaan, is het proefschrift van Henk van Dijk over Rotterdam in de negentiende eeuw. Het beeld dat daarin van zowel binnen- als buitenlandse migranten naar voren komt, bevestigt het beeld van de dubbele arbeidsmarkt. Volgens Van Dijk is de sociale status van de immigranten over het algemeen genomen bijzonder laag. Het merendeel bestaat uit ongeschoolde arbeiders en er zouden erg weinig mensen tussen zitten die tot de middenklasse laat staan tot de elite gerekend

10. Voor een recent kwantitatief overzicht van de vroegmoderne Nederlandse migratiegeschiedenis zie: Jan Lucassen, *Immigranten in Holland 1600-1800. Een kwantitatieve benadering* (working paper nr. 3 van het Centrum voor de Geschiedenis van Migranten, Amsterdam 2002).

11. Jelle van Lottum, 'Nieuwkomers in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29 (2003) nr. 3 257-280; Harm Kaal en Jelle van Lottum, 'Duitse warmoezeniers in Watergraafsmeer in de 18e en 19e eeuw', in: *Holland* 35 (2003) nr. 4 263-276. Zie ook Jan Lucassen, 'Tijdelijke of permanente vestiging van Duitsers in Holland', in: *Holland* 27 (1995) 254-262.

12. Over de Duitse winkeliers zie recentelijk Hannelore Oberpenning, *Migration und Fernhandel im Tödden-System: Wanderhändler aus dem nördlichen Münsterland im mittleren und nördlichen Europa des 18. und 19. Jahrhunderts* (Osnabrück 1996) en Marlou Schrover, 'Potverkopers, vijlenkappers, winkeliers en stukadoors. Nichevorming onder Duitse migranten in de negentiende-eeuwse stad Utrecht', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26 (2000) nr. 4 281-305.

13. Nelleke Manneke, 'Reacties van Rotterdamse burgers op de migratie rond 1900', in: Paul van de Laar e.a. (eds.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998) 172-187; Heinz Schmitz, 'Discriminatie of integratie van Duitsers in het negentiende-eeuwse Rotterdam? Een verkenning', in: Paul van de Laar e.a. (eds.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam, 1998) 124-145; Jan Bank, 'De Duitse herkomst van een katholieke elite in Amsterdam', in: Leo Lucassen (ed.), *Amsterdammer worden. Migranten, hun organisaties en inburgering, 1600-2000* (Amsterdam 2004) 111-126.

kunnen worden.¹⁴ Het fundament van deze uitspraak is echter nogal wankel. Deze uitspraak die voor de periode tot 1880 lijkt te gelden is namelijk gebaseerd op een kleine steekproef van 650 personen uit de jaren 1853 en 1858, waarin het aantal Duitsers slechts drie bedraagt. Dit is een aantal waaraan, zo moge duidelijk zijn, bezwaarlijk conclusies kunnen worden verbonden.

Van grotere waarde is het proefschrift van Ad Knotter over de Amsterdamse arbeidsmarkt in ruwweg dezelfde periode. Hij besteedt op diverse plaatsen in zijn boek aandacht aan de positie van immigranten, met name in de bouw en de nijverheid en onderscheidt daarbinnen twee vormen van segmentering. Ten eerste is er een *verticaal segment*, waarbij ondernemers in min of meer gesloten circuits of marktsegmenten hun personeel rekruteren uit bepaalde bevolkingsgroepen met een gemeenschappelijke achtergrond. Als voorbeelden noemt hij bakkers, bierbrouwers, suikerbakkers en kleermakers. Die beroepen werden gedomineerd door Duitse ondernemers die tot in de jaren zeventig van de negentiende eeuw bij voorkeur Duitse, al dan niet seizoenmatige, arbeiders rekruteerden. Daarnaast analyseert hij de werking van de *horizontaal* gesegmenteerde dubbele arbeidsmarkt. Vooral in het tijdperk van de revolutiebouw na 1870 maakten ondernemers graag gebruik van migranten (zowel Nederlandse als buitenlandse), omdat die bereid waren harder te werken en met minder loon en zekerheid genoegen te nemen.¹⁵

Het probleem met Knotters analyse voor de vraagstelling in dit artikel is echter dat hij nauwelijks onderzoek op nominaal niveau heeft gedaan, en waar dat wel het geval is – zoals bij het vreemdelingenregister – zijn bronnen verre van representatief zijn.¹⁶ Op grond van zijn studie blijft dan ook onduidelijk in hoeverre immigranten in het algemeen en Duitsers in het bijzonder in het tweede (externe) segment terechtkwamen. Daarvoor is een systematisch en arbeidsintensief onderzoek op het microniveau van de migrant zelf noodzakelijk, waarbij vestigingscohorten worden onderscheiden en er wordt gedifferentieerd naar tijdelijke en permanente migranten.

14. Henk van Dijk, *Rotterdam, 1810-1880: aspecten van een stedelijke samenleving* (Schiedam 1976) 235 en 225.

15. Ad Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Zwolle 1991) 16, 43-47, 100-102 en 241-242.

16. Over het vreemdelingenregister zie: Leo Lucassen, 'Het einde van een migratieregime: buitenlanders in Holland gedurende de 19e eeuw', *Holland* 33 (2001) nr. 3 190-211 en Louk Pöckling en Marlou Schrover, 'Registers van verstrekte en geweigerde reis- en verblijfpas- sen (1849-1923)', in: Marlou Schrover (ed.), *Bronnen betreffende de registratie van vreemdelingen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 2002) 35-68. Knotter is overigens betrekkelijk vaag over zijn onderzoek in de vreemdelingenregisters. Met betrekking tot Duitse metselaars spreekt hij in noot 30 op p. 317 over 'onderzoek in de politieregisters' en waar het gaat om de Duitse bakkers verwijst hij naar een steekproef uit het vreemdelingenregister van 1853 door: J. Burger en P. Berntsen, 'De Duitse immigratie naar Amsterdam in de negentiende eeuw', in: *Ons Amsterdam* 38 (1986) nr. 3 59-64.

Tekening van het belastingkantoor aan de Hoogstraat in het voormalig oude vrouwenhuis, ca 1905. GA Rotterdam catalogusnr. XII 86/03

Een studie waarin dat wèl wordt gedaan is die van Marlou Schrover over Duitsers in Utrecht in de periode 1850-1880. In haar boek heeft zij alle Duitsers (alsmede de overige vreemdelingen) uit het Utrechtse bevolkingsregister voor een periode van dertig jaar door het bevolkingsregister gevolgd. Haar studie is daarmee veruit de meest uitgebreide en systematische inventarisatie van Duitse nieuwkomers in een Nederlandse stad.¹⁷ Anders dan Knotter doet zij geen uitspraken over de werking van de dubbele arbeidsmarkt, maar richt zich in plaats daarvan op de door hem gesignaleerde verticale segmentering, die zij inbedt in de theorievorming over etnisch ondernemerschap en nichevorming. In het Utrechtse geval staan vooral de door Duitsers gedomineerde handel in steengoed, het maken of kappen van vijlen en het grootwinkelbedrijf, zoals de Winkel van Sinkel, in het centrum van de aandacht. Op grond van haar studie kunnen we dan ook geen indeling naar status of welstand van de Duitse immigranten reconstrueren.

17. Schrover. *Een kolonie van Duitsers*.

Duitsers in Rotterdam: het vestigingscohort 1870-1879

Een combinatie van nominaal onderzoek naar Duitsers op grond van bevolkingsregister à la Schrover met hun positie op de maatschappelijke ladder, alsmede de veranderingen daarin, vinden we bij Henk Delger.¹⁸ Hij maakte daarvoor gebruik van een dataset die werd samengesteld in het kader van het nwo-pionieronderzoek ‘De determinanten van het vestigingsproces van immigranten in Nederland, 1860-1960’.¹⁹ Uitgangspunt vormen Duitsers die zich in de periode 1870-1879 in Rotterdam vestigden, toen tussen de 15 en 30 jaar oud waren en vervolgens in Nederland zijn gebleven.²⁰ Aangezien deze personen (alsmede een van hun kinderen en kleinkinderen) hun hele leven administratief gevolgd werden, was het mogelijk om hun sociale mobiliteit in kaart te brengen.

De door Delger bestudeerde Duitsers wijken op een aantal punten af van die in andere studies. Omdat het een selectie van blijvers betreft, komen de door Manneke beschreven prostituées bijvoorbeeld niet in zijn dataset voor, aangezien die veelal maar tijdelijk bleven en een grote kans liepen door de Rotterdamse politie over de grens te worden gezet. Maar ook de reeds decenia in Rotterdam gevestigde Duitse elite ontbreekt, om de eenvoudige reden dat die reeds voor 1870 waren gearriveerd en de migranten uit Delgers onderzoek doorgaans aan het begin van hun loopbaan stonden. Door deze specifieke kenmerken is de in het pionieronderzoek geselecteerde groep Duitsers bovendien maar gedeeltelijk vergelijkbaar met die van Schrover, aangezien zij veel ruimere temporele en leeftijdsriteria heeft aangelegd en zich ook niet tot blijvers heeft beperkt.

Om de sociale positie en de sociale mobiliteit van de Duitse migranten in Rotterdam in kaart te brengen, heeft Delger onder meer hun beroepsstructuur vergeleken met die van Rotterdam als geheel, waaruit onder meer blijkt dat – net als in Utrecht²¹ – de mannen en de vrouwen ondervertegenwoordigd zijn in de nijverheid en de mannen oververtegenwoordigd in de handel.

18. Henk Delger, ‘Chancen in Rotterdam. Eine Untersuchung der sozialen Mobilität zweier deutscher Migrantengruppen (1870-1879 und 1920-1929)’, in: Angelika Eder (ed.), *“Wir sind auch da!” Über das Leben von und mit Migranten in europäischen Grossstädten* (Hamburg 2003) 47-72.

19. Zie noot 2.

20. Uit het bevolkingsregister van Rotterdam werden alle Duitsers in de leeftijd van 15-29 in een databestand opgenomen, circa 1200 in totaal. Hiervan bleken er uiteindelijk 222 te voldoen aan het criterium dat zij in Nederland bleven en voor nageslacht zorgden. Voor de Duitsers gaat het om: HSN, *Dataset DVI*, release DUCIG1.04; DUCIG2.04; DUCIG3.04; DUC2G1.04; DUC2G2.04. (zie ook noot 2).

21. Schrover, *Een kolonie van Duitsers*, 190.

TABEL 1. *Beroepsstructuur van Duitse migranten in Rotterdam (1870-79) ten opzichte van de totale beroepsbevolking (1889)*

	Duitsers (1870-79) in %		totale beroepsbevolking (1889) in %	
	M	V	M	V
Nijverheid	27	4	44	28
Handel	35	3	16	13
Verkeer	25	4	23	4
Vrije ber.	5	25	7	3
Huiselijke ber.	6	60	1	48
Rest	2	2	10	4
N=	252	91	55.333	20.492

Bron: Delger, 'Chancen', p. 59.²²

Vervolgens heeft Delger getracht op grond van beroepstitels de verdeling van de (hoofdzakelijk mannelijke) Duitsers over de sociale structuur te reconstrueren, alsmede de inter- en intra-generationale mobiliteit te meten. Hij is daarbij uitgegaan van de indeling in zes statusklassen van Giele en Van Oenen.²³ Op grond van deze beroepsclassificatie valt voorzichtig te concluderen dat de Duitse immigranten niet in groten getale in de onderste lagen van de Rotterdamse samenleving terecht zijn gekomen. Zeker eenderde kan tot de (lagere en hogere) middenstand worden gerekend, terwijl het aandeel van ongeschoolde arbeiders met 16 procent aan de lage kant is. Tot slot constateert Delger op grond van beroepsveranderingen dat de meeste migranten gedurende hun leven in Rotterdam een sociale stijging doormaakten.²⁴

Een nadeel van de door Delger gebruikte methode is evenwel dat zijn analyse van de sociale positie en mobiliteit alleen is gebaseerd op de in de bevolkingsregisters vermelde beroepstitels, iets wat vooral bij de onder Duitsers veel voorkomende beroepen als koopman en winkelier aanzienlijke interpretatieproblemen oplevert. Bovendien laat zijn indeling zich moeilijk vergelijken met die van de Rotterdamse bevolking als geheel, aangezien de historici die zich daarmee hebben beziggehouden, zoals Van Dijk en Visscher, niet de indeling van Giele en Van Oenen hebben gebruikt.²⁵ In plaats daarvan zijn zij uitgegaan

22. *Nota bene* dat in tabel 2 op p. 59 van Delger, 'Chancen' een fout is geslopen. 'Handwerk' dient gelezen te worden als handel en 'Handel' als verkeer.

23. Jacques Giele en Jan van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', in: *Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse vereniging tot beoefening van sociale geschiedenis* 45 (1974) 2-32.

24. Delger, 'Chancen in Rotterdam', 62.

25. Van Dijk, *Rotterdam*, 132-133; Henk Visscher, *Rotterdamers op de trappen der historie: een onderzoek naar de sociale mobiliteit van gezinshoofden in Rotterdam rond 1880* (Rotterdam 1997). Hoewel beiden een indeling in vijf klassen gebruiken, wijken de criteria enigszins af.

van een classificatie die is gerelateerd aan de hoogte van de huurwaarde.²⁶ Door het koppelen van de beroepstitels van de door Delger geanalyseerde migranten aan de huurwaarde kan dus een brug worden geslagen tussen zijn bevindingen en die van Van Dijk en Visscher, en daarmee tussen de sociale positie van Duitse immigranten en die van de Rotterdamse bevolking. Voor het bouwen van die brug worden in dit artikel de door Delger gebruikte beroepstitels op nominaal niveau aangevuld met informatie uit de huurwaarderegisters.

Sociale stratificatie en huurwaarderegisters

Het voorbeeld van Bernard Slee illustreert dat het lastig is om in te schatten wat een beroepstitel nu precies voorstelde. Sinds de jaren zeventig vormt dit probleem een bekend *topos* in de sociale geschiedenis.²⁷ Natuurlijk, de uitersten, zoals advocaat en los werkmans laten weinig aan de verbeelding over, hoewel je ook daar voor verrassingen kunt komen te staan. De status en het inkomen dat aan de meeste beroepstitels was verbonden kunnen echter slechts bij benadering worden vastgesteld. Vooral veel voorkomende beroepen als koopman, winkelier, maar ook kantoorbediende, timmerman en metselaar laten veel onduidelijkheid bestaan waar het gaat om de concrete sociale en economische positie. Teneinde meer aan de weet te komen over de welstand van de door ons geselecteerde Duitse migranten, heb ik daarom de kohieren van de plaatselijke directe belastingen, ook wel huurwaarderegisters, gebruikt.²⁸ Het betreft hier een weeldebelasting op uiterlijke tekenen van welstand, waarbij de huurwaarde van het bewoonde pand, ongeacht of de hoofdbewoner eigenaar was of huurder, als belangrijkste grondslag gold. Daarnaast werd ook gekeken naar het aantal dienstboden en paarden. In deze registers is niet alleen opgetekend hoe hoog de huurwaarde was, maar ook hoeveel de hoofden van huishoudens, bijna altijd mannen, uiteindelijk dienden te beta-

26. Die resulteert in vijf klassen: 1) 'lower class' (geen huurwaarde); 2) 'tussen lower en middle class' (huurwaarde lager dan f 100,-); 3) 'middle class' (huurwaarde tussen f 100,- en f 300,-); 4) 'tussen middle en upper class' (huurwaarde tussen f 500,- en f 1000,-); en 5) 'upper class' (meer dan f 1000,-): Van Dijk, *Rotterdam*, 132-133.

27. Zie onder meer Giele en Van Oenen, 'De sociale structuur'; Jan Lucassen en Theo van Tijn, 'Nogmaals sociale stratificatie', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 2 (1976) 74-91; Boudien de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam 1986). Voor Rotterdam zie recentelijk Thimo de Nijs, *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij 1815-1890* (Nijmegen 2001) bijlage 2. Nieuwe benaderingen vinden we bij: Marco H.D. van Leeuwen, Ineke Maas en Andrew Miles, *HISCO: historical international standard classification of occupations* (Leuven 2002) en Ineke Maas en Marco van Leeuwen, 'Industrialization and intergenerational mobility in Sweden', in: *Acta Sociologica: Scandinavian Review of Sociology* 45 (2002) nr. 3 179-194.

28. GAR, NSA, Financiën, 443.01.

len.²⁹ Ik heb daarbij gekozen voor het jaar 1885/1886, omdat de meeste onderzoekspersonen zich toen enigszins gevestigd hadden en de belangrijkste startproblemen hadden overwonnen.

Om de positie van de Duitsers te kunnen vergelijken met die van de totale Rotterdamse bevolking is in de huurwaarderegisters niet alleen informatie over de geselecteerde Duitse migranten verzameld, maar daarnaast ook van alle 12.190 in 1885/1886 in de huurwaarderegisters opgetekende hoofdbewoners. Daardoor krijgen we inzicht in de variatie in huurwaarde tussen en binnen straten en kan tevens een vergelijking worden gemaakt met de totale Rotterdamse bevolking. Het opsporen van personen in deze registers is niet eenvoudig. De Rotterdamse registers zijn namelijk niet op naam, maar op straat geordend. Bovendien zijn die straten niet alfabetisch, maar min of meer per wijk geordend, zoals veel bevolkingsregisters, zonder enigerlei vorm van indexering.³⁰ Verder komen veel straten en huisnummers niet voor, omdat de som van alle grondslagen te laag was (de ondergrens was f 100,-). En als het adres al gevonden werd, bleek de gezochte Duitse migrant lang niet altijd de hoofdbewoner. We weten in dat geval alleen iets over de huurwaarde van het pand waarin hij of zij op dat moment (in)woonde, de aanslag en het beroep van de hoofdbewoner. Een tweede probleem was, dat lang niet alle onderzoekspersonen in 1885/1886 in Rotterdam woonden en een aantal van hen op een schip verbleef, waardoor zij niet konden worden aangeslagen. Uiteindelijk bleven er 172 Duitse migranten (65 procent mannen en 35 procent vrouwen) over die daadwerkelijk in de analyse konden worden betrokken. Dat van sommige onderzoekspersonen meerdere adressen in de berekeningen zijn betrokken, hangt samen met de vele verhuisbewegingen in die periode.³¹ Vooral als de gezochte persoon geen hoofdbewoner was, en in de jaren 1885/1886 op meerdere adressen stond ingeschreven, zijn meerdere inschrijvingen per persoon mogelijk. Zij die wel als hoofdbewoner staan vermeld, komen maar een keer voor. Tot slot zij vermeld dat aangezien het beroep van vrouwen, zeker als ze getrouwd waren, doorgaans niet werd vermeld en zij slechts bij uitzondering als hoofdbewoner in de belastingbronnen voorkomen in die gevallen gezocht is op de naam van hun echtgenoot.

29. Voor een goede introductie tot deze bron zie De Vries, *Electoraat en elite*, 154-157 en 165-166.

30. Bovendien bleek dat veel adressen naderhand aan het einde van twee van de drie registerdelen (3033 en 3035) werden toegevoegd waarbij iedere systematiek ontbreekt. Dit bemoeilijkt het zoeken aanzienlijk zodat uiteindelijk is besloten deze chaotische informatie (straat, nummer, huurwaarde) in een aparte database op te nemen om het zoeken te vergemakkelijken.

31. Zie hierover recentelijk: Jan Kok, Kees Mandemakers en Henk Wals, "Toen scharrelde ze met haar zoodje naar een derde-achterkamer." Verhuizen als bestaansstrategie. Amsterdam 1890-1940', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29 (2003) nr. 3 333-360.

De Rotterdamse sociale ladder

Als we willen weten welke plaats de door ons geselecteerde Duitse migranten innamen binnen de Rotterdamse welstandspiramide, moeten we de Duitsers vergelijken met de andere Rotterdammers. In afwachting van de resultaten van het onderzoek naar in Rotterdam geboren³² hebben we de huurwaarde-registers over het jaar 1885/1886 als uitgangspunt genomen. Bovendien is gebruik gemaakt van het onderzoek naar de sociale stratificatie van Van Dijk, Visscher en De Nijs. Kijken we meer in detail naar de ‘aangeslagen’ Duitse migranten, en zetten we hen af tegen het totaal der aangeslagenen, dan ontvouwt zich het volgende beeld:

TABEL 2. *Relatieve verdeling over de aanslag in de plaatselijke directe belasting van Duitse immigranten en Rotterdammers (1885/1886)*

<i>Aanslag (gld)</i>	<i>teruggevonden Duitse migranten</i> %	<i>alle aangeslagen Rotterdammers</i> %
100-200	25	42
201-300	16	19
301-400	19	12
401-500	6	8
501-750	12	9
751-1000	12	5
1000-2000	8	5
2000-3000	2	0,6
>3000	-	0,3
Totaal	100	100
N=	49	12.190

Bron: GAR, NSA, Financiën, 443.01, inv. nr. 3033-3035; en 4051-4052 en HSN dataset DVI, release DUCIG1.04

Hoewel de absolute aantallen van de teruggevonden Duitse migranten klein, is het verschil met de Rotterdammers opvallend genoeg en kunnen we concluderen dat zij het over het geheel genomen beter deden dan de rest van de Rotterdammers. Met name in de laagste klasse is het aandeel van Rotterdammers als geheel bijna twee keer zo groot als dat van de Duitsers, die op hun beurt weer veel beter vertegenwoordigd zijn in de hoogste regionen, met uitzondering van de puijant rijke bovenlaag van veertig hoofden van gezinnen, onder wie bekende Rotterdamse families als Chabot, Mees, Van Ommeren en

32. Uitgevoerd door Marijke van der Woude aan het Internationaal instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam.

Povel.³³ Overigens bevond zich ook onder deze ‘happy few’ op zijn minst één Duitse migrant, en wel de bekende winkelier J.W. Bahlmann,³⁴ eigenaar van een grote zaak aan de Hoogstraat (nummer 360), die destijds de paradeplaats vormde voor de Rotterdamse elite.³⁵ Met een aanslag van f 4250,- hoefde hij slechts zeven stadgenoten voor zich te dulden.³⁶ In tegenstelling tot de Duitse migranten die in ons onderzoek centraal staan, was Bahlmann, die zijn eerste winkel aan de Hoogstraat in 1831 opende, net als andere welgestelde Duitse Rotterdammers, zoals de families Kröner, Schöffner en Bunge, al veel eerder naar de Maasstad gekomen.³⁷

De door ons geselecteerde Duitsers ontbreken in de top-veertig van rijkste Rotterdammers, maar niet in de groep die daar direct op volgt. Veruit de rijkste van hen was de in 1857 te Drohne (Pruissen) geboren Friedrich Oehlschläger.³⁸ Hij arriveerde in 1872 in Rotterdam waar hij als kelner ging werken. Dertien jaar later bleek zijn ster aanzienlijk gerezen. Niet alleen was hij toen opgeklommen tot hoteleigenaar, maar hij bleek bovendien een aardig fortuin te hebben vergaard.³⁹ De huurwaarde van zijn hotel aan de Hoogstraat 327 werd vastgesteld op f 2900,- en er werkten maar liefst vier inwonende dienstbodes. De uiteindelijke aanslag bedroeg f 716,-,⁴⁰ waarmee hij de tweënvijftigste plaats op de Rotterdamse sociale ladder bezette. Op aanzienlijke afstand, maar nog steeds met een respectabele welstand volgde de tien jaar oudere koopman Friedrich Horstmann, geboren in het zuidelijk gelegen Mannheim en getrouwd met de Duitse Emilie Weise. Horstmann is een typische vertegenwoordiger van wat we het ‘Rijn migratiesysteem’ kunnen noemen. Zo waren de meeste Duitse migranten in Rotterdam geboren in het stroomgebied van de Rijn, wat samenhangt met de transitofunctie van deze havenstad voor het Duitse achterland.⁴¹ De huurwaarde van zijn pand aan de Eendrachtsweg 29 was weliswaar bijna de helft lager dan dat van Oehl-

33. Voor een fraaie analyse van de Rotterdamse elite in deze periode zie De Nijs, *In veilige haven*.

34. Lucassen, ‘Het einde van een migratieregime’, en Schrover, *Een kolonie van Duitsers*, 56.

35. De Nijs, *In veilige haven*, 57.

36. Daarnaast waren er een viertal panden waarvan de aanslag boven de f 6000,- lag, te weten het stationsgebouw, de Diergaarde en enkele sociëteiten.

37. Schmitz, ‘Discriminatie of integratie van Duitsers’, 129.

38. Hij trouwde in 1889 met de in Rotterdam geboren Dirkje Emmerik.

39. Overigens stond hij in 1885 nog steeds als ‘kelner’ vermeld in het bevolkingsregister: HSN dataset DVI, release DUCIG1.04.

40. GAR, NSA, Financiën, 443.01, inv. nr. 3034, folio 127. De hoogste aanslag in 1885 bedroeg f 879,-.

41. Delger, ‘Chancen in Rotterdam’; Clé Lesger, Leo Lucassen en Marlou Schrover, ‘Is there life outside the migrant network? German immigrants in nineteenth century Netherlands and the need for a more balanced migration typology’, in: *Annales de Démographie Historique* (2002) nr. 2, 29-50.

schläger, maar nog altijd goed voor een plaats bij de hoogst aangeslagen twee procent van de Rotterdamse gezinshoofden. Weer een trede lager op de huurwaardeladder vinden we Johann Anton Kemper, in hetzelfde jaar geboren als Horstmann en getrouwd met de in Rotterdam geboren Maria van Belle. Kemper was, sinds 1877, winkelier met een pand aan de Hoogstraat.

In de laagste huurwaardeklassen treffen we eveneens handelaren en winkeliers aan, maar daarnaast ook ambachtslieden, zoals schoenmakers, slaggers en een enkele winkelbediende en muzikant. Bij hen valt onder meer op dat ze veel meer verhuizen dan de welgestelde Duitsers. Een goed voorbeeld is August Egener uit Wesel. Deze pianist kwam in 1876 op 24-jarige leeftijd naar Rotterdam en trouwde daar binnen het jaar met de uit Heidelberg afkomstige Alida van Dam. In tien jaar tijd versleet hij bijna evenzoveel adressen, waarmee zijn lokale mobiliteit grote gelijkenis vertoont met die van de lagere sociale klassen.⁴²

Aan de onderkant van de welstandspiramide, althans voor zover die zichtbaar wordt in de belastingbronnen, komen we uit bij de aan het begin van dit artikel genoemde Bernard Slee. Het vermoeden dat het niet om een geslaagde zakenman ging wordt bevestigd, maar door de informatie uit de huurwaarderegisters krijgen we een veel preciezer beeld. Slee blijkt maar met de hakken over de huurwaardesloot te zijn gekomen. Deze melkboer, die in de huurwaarderegisters als ‘winkelier’ wordt aangeduid, bevond zich aan de absolute ondergrens van de in Rotterdam aangeslagenen. Daar waar Oehlschläger 716 gulden moest neertellen, hoefde Slee slechts vijf gulden op te hoesten.⁴³

Duitse migranten en de sociale structuur van Rotterdam

Nu we aannemelijk hebben gemaakt dat binnen de in Rotterdam ‘aangeslagenen’ de Duitse onderzoekspersonen naar verhouding een duurder pand bewoonden, en waarschijnlijk dus een hogere sociale status genoten dan andere aangeslagen Rotterdamse ingezetenen, wordt het tijd ook de rest van de Duitsers in de analyse te betrekken. In het navolgende wil ik nagaan of de groep migranten het *in haar geheel* maatschappelijk beter of slechter deed dan de Rotterdamse bevolking als geheel in het midden van de jaren tachtig. Daartoe wordt ten eerste getracht vast te stellen welk deel de adressen in de huurwaarderegisters uitmaakten van de totale woningvoorraad. Het antwoord op deze vraag lijkt op het eerste gezicht tamelijk eenvoudig. We kennen immers het totaal aantal aangeslagen adressen (12.190) en op grond van de volkstellingen weten we ongeveer hoeveel woningen Rotterdam in het midden van de

42. Zie ook Kok, Mandemakers en Wals, ‘Toen scharrelde ze met haar zoodje’.

43. GAR, NSA Financiën, 443.01, inv. nr. 3035, folio 144.

Eendrachtsweg, gezien vanuit het zuiden, 1905. Op nr.29 woonde de Duitse koopman Fr. Horstmann. GA Rotterdam catalogusnr. PKB 1983-1107

jaren tachtig telde, namelijk circa 17.000, met een gemiddeld aantal inwoners van 10,29.⁴⁴ Dit zou betekenen dat een kleine 5.000 woningen (29 procent) niet werden aangeslagen, omdat deze de grens van f 100,- niet haalden.

Aangezien veel woningen echter door meerdere gezinnen (en hoofdbewoners) werden bewoond, gaat een dergelijke redenering niet op. Zo maakte in 1889 éénkamerwoningen bijna 30 procent van het totaal aantal woningen uit in de grote steden.⁴⁵ Bovendien moet de bewoningsgraad van veel armoedige woningen bijzonder hoog zijn geweest. Zo telde Theo van Tijn in zijn dissertatie over Amsterdam omstreeks het midden van de negentiende eeuw 52.410 woningen, waarvan er 28.603 (55 procent) waren vrijgesteld van de personele belasting omdat hun huurwaarde minder dan f 67,- per jaar bedroeg. Deze woningen telden echter veel meer inwoners dan de rest. Vooral de joodse wijken waren overbevolkt. Het beroerdst er aan toe waren de zogenaamde forten, geheel uitgewoonde oude huizen die een labyrint van hokken herbergden waarin tal van paupergezinnen huisden. Beruchte voorbeeld waren het Pastorschuis aan de Passeerdersgracht, waar in 1866 tweëndertig gezinnen

44. Berekend op grond van de Volkstellingen van 1879 en 1889.

45. N.L. Prak, 'Klein behuisd. De wooncultuur van arbeiders in de 19e eeuw', in: P. Klep (ed.), *Wonen in het verleden, 17e-20e eeuw* (Amsterdam 1987) 249-285.

woonden en het ‘fort van Sjako’ aan de Elandsgracht 20.⁴⁶ Deze situatie werd voor de minder gegoeden in de jaren zestig en zeventig eerder slechter dan beter.⁴⁷

Ook uit het door Van Dijk en Visscher verrichte onderzoek naar de sociale structuur in Rotterdam blijkt dat het aantal huizen geen goed uitgangspunt vormen voor een reconstructie van de sociale structuur. Zo berekende Van Dijk op grond van een steekproef onder gezinshoofden dat in 1879 maar liefst 87 procent van hen tot de onderste sociale lagen behoorde. Deze woonden in panden met een belastinggrondslag die minder dan f 100,- bedroeg.⁴⁸ Als we er van uitgaan dat dat aandeel in de jaren tachtig niet dramatisch is veranderd, dan zou dit betekenen dat de 12.190 gezinshoofden die in 1885 een pand bewoonden met een minimale huurwaarde van f 100,- hooguit 13 procent van de totale bevolking vertegenwoordigden. Visscher, die eveneens een steekproef van gezinshoofden nam, kwam voor het jaar 1880 uit op 75 procent voor de onderste twee sociale lagen, waarbij hij de grens bij een belastinggrondslag van f 120,- legde. Iedereen onder die grens rekent hij tot de ‘ongeschoolden’ en ‘kleine neringdoenden’. De oorzaak voor dit verschil is gelegen in het feit dat Visscher niet de in het bevolkingsregister vermelde beroepstitels als belangrijkste uitgangspunt heeft genomen, zoals Van Dijk, maar in een groot aantal gevallen – net als in dit artikel – belastinggegevens heeft achterhaald, die in een beter onderbouwde indeling resulteerde.⁴⁹ De conservatieve schatting van Visscher, die bovendien in de tijd veel dichter bij onze peildatum ligt, is dan ook te prefereren boven die van Van Dijk.

Een andere manier om de sociale structuur te reconstrueren, is om de betaalde personele belasting als uitgangspunt te nemen. Volgens De Vries, die een vergelijking maakte tussen Amsterdam en Rotterdam, betaalde in 1879 87,3 procent van de Rotterdamse hoofden van huisgezinnen minder dan f 20,- per jaar.⁵⁰ Koppelen we dit gegeven aan onze analyse van de huurwaarderegisters (waarvan de uiteindelijke aanslag gelijk stond aan de personele belasting), dan krijgen we een aardig beeld. Wanneer we berekenen welk deel van de aangeslagenen méér dan die f 20,- betaalde, dan komen we uit op 8438 hoofden van huisgezinnen. Deze vormen 69 procent van alle aangeslagenen en derhalve 13 procent van de bevolking. De 12.190 personen die voorkomen in de huurwaarderegisters zouden dus circa 18 van de bevolking uitmaken. Daarmee komen we ongeveer uit in het midden van de schattingen door Van Dijk (13 procent) en Visscher (25 procent).

46. Theo van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad van de jaren '50 der vorige eeuw tot 187* (Amsterdam, 1965) 115-116.

47. *Ibid.*, 281-282.

48. Van Dijk, *Rotterdam*, 132-135.

49. Visscher, *Rotterdamers op de trappen der historie*, 52-55.

50. De Vries, *Electoraat en elite*, 31.

Deze schatting, die ook in de recente studie van De Nijs wordt aangehouden, laat zien dat Rotterdam vergeleken met andere steden een bijzonder ongelijke sociale structuur kende, met een zeer brede basis, een relatief kleine middengroep en een bijzonder kleine top.⁵¹ Zetten we de Duitse migranten af tegen alle in Rotterdamse aangeslagen gezinshoofden, dan blijkt dat hun maatschappelijke positie significant beter was dan die van de autochtonen (tabel 3).

TABEL 3. *Verdeling van Rotterdammers en Duitse immigranten naar betaalde plaatselijke directe belasting in 1885*⁵²

	Alle Rotterdammers	Duitsers
Wonend in een pand waarvoor meer dan f 100,- betaald moest worden	18 procent	28 procent
Niet voorkomend in de registers als hoofdbewoner	82 procent	72 procent
N =	187.535	172

Hoewel het verschil tussen de Duitsers en de Rotterdammers statistisch significant is, vormt de vergelijkbaarheid van de twee populaties een (potentieel) probleem. Zo is het waarschijnlijk dat de Duitsers over het geheel genomen jonger waren dan de Rotterdammers die in de huurwaarderegisters worden vermeld. Deze selectie zal echter eerder in hun nadeel dan in hun voordeel werken, aangezien de Duitsers nog niet aan de top van hun carrière zaten. Het ligt daarom voor de hand te veronderstellen, dat wanneer we het leeftijds criterium ook op de Rotterdammers zouden toepassen (wat gezien de aard van de belastingbron, waarin geen leeftijd wordt genoemd, bijzonder tijdrovend zou zijn) het verschil eerder groter dan kleiner wordt.

De sociale positie van Duitse migranten

Het viel te verwachten dat van de 172 Duitsers lang niet iedereen kon worden teruggevonden in de huurwaarderegisters. Er werd immers slechts een minderheid van de Rotterdammers aangeslagen. Bovendien vermelden de registers alleen de hoofdbewoner van een adres en ontbreken inwonenden. Naast de 28 procent van de migranten die we in de huurwaarderegisters konden traceren, was er een aanzienlijk deel (40 procent) dat niet als hoofdbewoner was opgetekend, maar die wél op een adres woonden dat in de registers voorkwam. Van de rest (32 procent) ontbreekt zelfs het adres in de belastingbron.

51. De Nijs, *In veilige haven*, 59.

52. Significant op 0,1 procentniveau (chi-kwadraat is 10,76).

TABEL 4. *Beroepen en aanslag in de plaatselijke directe belasting van teruggevonden (mannelijke) Duitse migranten (1885/6)*

<i>Beroepssector</i>	<i>Aantal</i>	<i>Aanslag (gemiddeld)</i>	<i>Aanslag (mediaan)</i>
<i>Handel</i>			
Winkelier	9		
Koopman	6		
Kantoorbediende	4		
Reiziger	3		
Boekhouder	1		
Melkverkoper	1		
Subtotaal	24 (49 procent)	537	405
<i>Verkeer</i>			
Artiest/muzikant/kapelmeester	2		
Schipper/zeeman	2		
Expediteur	2		
Gezagvoerder	1		
OnderpikEUR	1		
Kelner	1		
Subtotaal	9 (18 procent)	556	263
<i>Nijverheid</i>			
(brood/banket)bakker	2		
Kleermaker	1		
Schoenmaker	1		
Schrijnwerker	1		
Restaurateur	1		
Bierbrouwer	1		
Pianomaker	1		
Porseleinschilder	1		
Restaurateur	1		
Suikerraffinadeursknecht	1		
Los werkman	1		
subtotaal	12 (24 procent)	498	350
<i>Vrije beroepen</i>			
Fotograaf	1 (2 procent)	140	140
<i>Geen</i>			
	3 (6 procent)	492	575
Totaal	49	521	375

Bron: zie tabel 2.

Teneinde meer zicht te krijgen op de sociale positie van de gehele Duitse onderzoekspopulatie, is om te beginnen van de teruggevonden Duitsers de beroepsstratificatie en de bijbehorende huurwaarde gereconstrueerd, waarbij zij aangetekend dat het vrijwel uitsluitend om mannen gaat, aangezien Duitse vrouwen vrijwel nooit als hoofdbewoner figureerden.

De meesten van hen waren mannen in de sector handel, werkzaam als winkelier, koopman of kantoorbediende (tabel 4). Vergeleken met de sectorale verdeling van alle mannelijke Duitsers in tabel 1, valt op dat het aandeel van winkeliers en kooplieden aanzienlijk groter was. Nu hoeft dit op zich niet te verbazen, aangezien de winkel van winkeliers meetelde voor de bepaling van de huurwaardebepaling en zij in relatie tot hun welstand méér belasting betaalden dan bijvoorbeeld ambachtlieden. Hun relatief gunstige positie hoeft derhalve niet hun reële inkomenssituatie te weerspiegelen.⁵³ Daar staat echter tegenover dat de huurwaarde van de door de Duitse winkeliers bewoonde panden ruim boven het gemiddelde lag van de – toch al kleine – groep Rotterdammers die überhaupt werden aangeslagen (zie tabel 2). Het betreft hier dus zeker niet overwegend marginale winkeliers. Een belangrijkere constatering, die hier nauw mee samenhangt, is dat de welstand van alle in de personele belasting aangeslagen Duitsers aanzienlijk hoger was dan die van Rotterdammers. Van de laatsten was zowel de gemiddelde aanslag (f 381,-) als de mediaan (f 250,-) significant lager dan die van de Duitse nieuwkomers.⁵⁴

De tweede groep Duitsers over wier sociale positie we, zij het in afgeleide zin, iets kunnen zeggen, is de 40 procent van wie wel het adres werd aangehouden, maar met een andere hoofdbewoner. Dit kan betekenen dat een Duitse migrant daar wel (in)woonde, ofwel dat hij of zij op het moment van de vaststelling van de huurwaarde nog niet was gearriveerd, dan wel alweer vertrokken. De beroepsverdeling van deze hoofdbewoners (kostbazen van de Duitse nieuwkomers) wijkt niet sterk af van de gevonden Duitse hoofden van huishoudens: ook hier domineren de sectoren handel en verkeer. Wel valt op dat binnen de sector verkeer het aantal tappers en logementhouders veel groter is, wat ongetwijfeld is gerelateerd aan hun rol in de commerciële kamerhuur.

Informatie over deze kostbazen is in tweeërlei opzicht interessant voor onze kennis over de migratie van Duitsers in de negentiende eeuw. Ten eerste kan het ons iets leren over de wijze waarop de migratie naar Rotterdam was gestructureerd. Zo weten we op grond van onderzoek van Marlou Schrover over Utrecht dat veel Duitsers in die stad vaak persoonlijke banden hadden met de personen bij wie zij inwoonden. Het ging veelal om familie of om

53. De Vries, *Electoraat en elite*, 154-155.

54. Het gemiddelde en de mediaan zijn berekend op grond van alle 12.190 aangeslagen Rotterdammers in 1885/6.

TABEL 5. *Beroepen en aanslag in de plaatselijke directe belasting van de teruggevonden adressen van Duitse migranten zonder dat deze als hoofdbewoner was geregistreerd (1885/6)*

<i>Beroepssector</i>	<i>aantal</i>	<i>aanslag (gemiddeld)</i>	<i>aanslag (mediaan)</i>
<i>Handel</i>			
Winkelier	28 ⁵⁵		
Kantoorbediende	5		
Koopman	3		
Handelsagent ⁵⁶	2		
Bediende	1		
Subtotaal	39 (43 procent)	196	150
<i>Verkeer</i>			
Tapper/stalhouder/ koffiehuisouder	19 ⁵⁷		
Schippersknecht/stoker	2		
Bevrachter/graanmeter	2		
Muziekmeester/dansmeester	2		
Kok	1		
Subtotaal	26 (29 procent)	252	225
<i>Nijverheid</i>			
Barbier(ster) ⁵⁸	5		
Timmerman	3		
Ingenieur/fabrikant	3		
(Spek)slager	2		
Smid/balansenmaker	2		
Bakker	1		
Mandenmaker	1		
Schoenmaker	1		
Los werkman	1		
Subtotaal	19 (21 procent)	221	155
<i>Rest</i>			
Onderwijzer	2		
Advocaat	1		
Rijkstelegrafist	1		
gep. o1 ambtenaar	1		
Tuinier	1		
Subtotaal	6 (7 procent)	190	200
Totaal ⁵⁹	91	261	165

Bron: zie tabel 2.

55. Van wie vier vrouwen (winkelierster).

56. Boekhouder en commissionair.

57. Van wie één vrouw (tapster).

58. Drie barbiers, een barbierster en een beestensnijder.

59. Dit aantal is inclusief hoofdbewoners van meerdere (twee tot vier) adressen waarop bepaalde Duitse migranten in 1886 stonden ingeschreven. Vandaar dat het aantal hoger is dan de 69 Duitse onderzoekspersonen (40% van 172) van wie het adres werd teruggevonden.

mensen die uit dezelfde regio afkomstig waren. Dit hing nauw samen met een aantal specifieke economische niches waarin Duitsers actief waren. Uit een eerdere vergelijking tussen Utrecht en Rotterdam, waarbij voor de Maasstad werd gekeken naar de relatie tussen de Duitse migranten en het hoofd van het huishouden waar zij als eerste terechtkwamen (dus in de jaren zeventig van de negentiende eeuw), bleken dit soort kettingmigratiepatronen veel minder voor te komen dan in de Domstad.⁶⁰ Aangezien we daarbij alleen naar het eerste adres hebben gekeken, is het niet uitgesloten dat een aantal van hen in een latere fase alsnog bij beroepsgenoten met een zelfde herkomst in huis is gekomen. Om dat te toetsen, vormen de huurwaarderegisters van 1885/6 een goede bron. Hoewel deze geen herkomst vermelden,⁶¹ kan nichevorming zichtbaar worden door de overeenkomst in beroepen van de kostbaas en de migrant.

Hoewel er geen noemswaardige verschillen zijn in de beroepsstructuur van de totale groep door ons geselecteerde Duitsers (tabel 1) en de kostbazen van de andere (niet als hoofd van het gezin gevonden) Duitse migranten, betekent dit niet dat de laatsten overwegend bij beroepsgenoten inwoonden. Wanneer we het beroep van de kostbaas vergelijken met dat van de bij hem of haar inwonende Duitse migrant, blijkt er slechts in vier procent van de gevallen sprake van een *match*, zoals een bakkersknecht die bij een bakker inwoonde. Als de beroepssector al overeenkwam, betrof het vooral de combinatie van een zeeman die inwoonde bij een tapper of koffiehuishouder; beroepen die beiden tot de sector 'verkeer' worden gerekend.

Het tweede aspect waarop de kostbazen enig licht kunnen werpen, is de welstand van de bij hen inwonende Duitsers. Want hoewel deze migranten niet persoonlijk werden aangeslagen, kan de huurwaarde van de panden waar zij inwoonden ons – bij gebrek aan beter – inzicht bieden in hun sociaal-economische positie. Een vergelijking van tabellen 4 en 5 leert ons dat de huurwaarde van de huizen waarvan de Duitse migrant daadwerkelijk de hoofdbewoner was, het dubbele bedroeg van de panden waar de migrant in het meetjaar 1885/1886 inwoonde. De Duitse hoofdbewoners hadden dus een hogere maatschappelijke status dan de kostbazen van hun landgenoten. Veel van deze kostbazen waren weliswaar winkelier of tapper, maar hun zaken moeten bescheiden van omvang zijn geweest, gezien de relatief lage huurwaarde van de door hen bewoonde panden. Waar, zoals we zagen, in 1885/6

60. Lesger, Lucassen en Schrover, 'Is there life'.

61. De enige vingerwijzing is de achternaam, die in een kwart van de gevallen een Duitse achtergrond doet vermoeden, maar een erg betrouwbare methode is dit niet. Als waarschijnlijk van Duitse oorsprong werden aangemerkt: Keuss, Pieck, Rickhoff, Rippe, Hartman, Schreuder, Dinger, Hannik, Helbers, Becker, Schram, Kalker, Doncker, Derkenne, Eichhorn, Hildesheim, Dunschen, Schnitzler, Lohman, Bebelman, Bergeman, Sohler.

de gemiddelde huurwaarde in Rotterdam 381 gulden bedroeg,⁶² kwamen de kostbazen van de inwonende Duitsers niet verder dan 261 gulden.⁶³

Deze bevindingen stroken aardig met de indeling van de beroepstitels in de statusverdeling van Giele en Van Oenen.⁶⁴ De op naam teruggevonden Duitsers met een gemiddeld genomen significant duurder woning dan de inwonende Duitsers scoren ook hoger op de Giele en Van Oenen schaal. Dat betreft niet zozeer de eerste twee categorieën, maar vooral de geschoolde en ongeschoolde arbeiders. Met name gespecialiseerde en semi-geschoolde arbeiders treffen we in veel grotere getale aan bij de teruggevonden Duitsers, terwijl de inwonende Duitsers juist veel vaker ongeschoolde arbeid blijken te verrichten.

TABEL 6. *Procentuele verdeling van Duitse migranten over beroeps-statusgroepen in 1885/6*

<i>Statusgroep</i>	<i>gevonden Duitsers</i>	<i>Duitsers met alleen adres</i>	<i>niet gevonden Duitsers</i>
1 (ondernemers; vrije beroepen)	3	2	10
2 (zelfstandigen)	40	46	36
3 (gespecialiseerde arbeid)	28	11	29
4 (landbouw)	-	-	-
5 (semi-geschoold)	17	9	10
6 (ongeschoold)	13	32	17
Totaal	100	100	100
Onbekend (N=)	9	13	12
N Totaal=	49	69	55

Noot: Bij gehuwde vrouwen zonder beroep is het beroep van de man (in 1885) als proxy genomen. *Bron:* HSN dataset DVI, release DUCIG1.04.

Nemen we de economische sector als uitgangspunt (tabel 7), dan komt het verschil tussen teruggevonden en niet teruggevonden Duitse migranten nog pregnanter naar voren. De eersten zijn sterk oververtegenwoordigd in de handel en hadden naar verhouding veel minder vaak een beroep in de sector verkeer en nijverheid. Opnieuw lijkt dit erop te wijzen dat de goeode immigranten vooral als handelaar, koopman en winkelier hun brood verdienden en dat degenen in de nijverheid en verkeer werkzaam waren genoegten moesten nemen met minder (goed) betalende banen.

62. Op grond van GAR, NSA, Financiën, 443.01, inv. nr.'s 1051 en 4052. In totaal komen hier 12.190 verschillende adressen in voor met de bijbehorende huurwaarde.

63. Ook de mediaan van de aangeslagen Rotterdammers (f 250,-) was een stuk hoger dan die van de kostbazen van de inwonende Duitsers (f 165,-).

64. Giele en Van Oenen, 'De sociale structuur'.

TABEL 7. *Procentuele verdeling van Duitse migranten over economische sectoren in 1885*

<i>Beroepssector</i>	<i>gevonden Duitsers</i>	<i>Duitsers met alleen adres</i>	<i>niet gevonden Duitsers</i>
<i>Nijverheid</i>	24	43	43
– voeding	11	14	9
– metaal/bouw	5	16	31
– rest	8	13	3
<i>Handel</i>	49	9	24
– handel	31	7	17
– winkel	18	2	7
<i>Verkeer</i>	18	41	26
– vervoer	12	34	17
– horeca	6	7	9
<i>Diensten</i>	2	2	2
Totaal	100	100	100
Onbekend (N=)	9	13	12
N=	49	69	55

Bron: HSN dataset DVI, release DUCIGI.04.

Tot slot bleek een derde van de adressen van de Duitsers in 1885 in het geheel niet in de huurwaarderegisters voor te komen. Dit zou betekenen dat deze panden te miserabel en armoedig waren om de ondergrens van f 100,- te halen. Gezien de status van de door hen uitgeoefende beroepen (tabel 6), schiet deze verklaring echter tekort. Zo lijkt de spreiding over de zes statusgroepen meer op die van de gevonden dan op die van de inwonende Duitsers. Anderzijds komt de verdeling over economische sectoren (tabel 7) weer meer overeen met de inwonenden, met een hoog aandeel voor de nijverheid en een laag percentage in de handel. Mogelijk ging het om personen die nog maar recent tot de klasse der zelfstandigen waren toegetreden en zich dus nog geen betere woning konden veroorloven, maar dit blijft voor het moment niet meer dan een vermoeden.

Conclusie

In dit artikel heb ik mij afgevraagd welke selectiviteit er optrad bij de migratie van Duitsers naar Rotterdam in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw en in hoeverre zij er in slaagden zich een goede sociale positie te verwerven. Op grond van de beschikbare gegevens lijkt het erop dat deze groep het opvallend goed heeft gedaan. We wisten weliswaar dat een klein aantal Duitse winkeliers, ondernemers en kooplieden deel uitmaakte van de (hogere) stedelijke middenklasse, maar dat ook de maatschappelijke status van Duitse nieuwkomers die zich definitief vestigden over het geheel genomen

gunstig afstak bij die van de autochtone Rotterdammers, is opmerkelijk. Het bevestigt tevens de uitkomsten van Delger die op grond van beroepstitels hun sociale mobiliteit berekende.⁶⁵ In aanmerking genomen dat het om relatief jonge migranten ging die nog maar kort de tijd hadden gehad in de Rotterdamse samenleving te integreren, nuanceren en complementeren deze uitkomsten het beeld van de Duitse immigratiepopulatie dat oprijst uit studies over het negentiende-eeuwse Rotterdam en Amsterdam, waarin het zoeklicht vooral is gericht op de tijdelijke migranten aan de onderkant van de sociale ladder. De conclusies over Duitsers in Rotterdam sluiten daarentegen veel beter aan bij de grondige en veelomvattende analyse die Schrover maakte van hun landgenoten in Utrecht. Daaruit blijkt onder meer dat een aantal succesvolle Duitse ondernemers, zoals Sinkel en Van der Sandt, zich – net als in Rotterdam – tot de elite van de Domstad mochten rekenen en ook vele anderen het niet slecht deden.⁶⁶ Bij gebrek aan belastinggegevens is het helaas onmogelijk vast te stellen hoe representatief zij waren en hoe zij zich verhielden tot de Utrechts bevolking als geheel. Bovendien heeft Schrover geen onderscheid gemaakt binnen haar populatie tussen blijvers en tijdelijken.

Minder rooskleurig was de situatie van de Duitsers die slechts tijdelijk in Nederland bleven, al dan niet gepland. De Oldenburgse stukadoors, prostituées, dienstboden, en zeelui, om een paar bekende categorieën te noemen, hadden aanzienlijk minder mogelijkheden om hogerop te komen.⁶⁷ Een deel van hen beantwoordt eerder aan het beeld dat Sewell schetste van de grote vlottende groep immigranten in Marseille, die veelal aan de marge van de samenleving terechtkwamen. Deze exercitie onderstreept daarom het belang van een systematisch onderscheid tussen blijvers en passanten. Uiteraard vormen de Duitsers die in dit artikel als uitgangspunt zijn genomen een selectieve groep, maar ze zijn wél representatief voor degenen die zich blijvend in Nederland vestigden. Als we bijvoorbeeld willen weten of hedendaagse immigrantengroepen, zoals de gastarbeiders die in de jaren zestig en zeventig naar Nederland zijn gekomen en hier zijn gebleven, het beter of slechter doen dan Duitsers in de negentiende eeuw, dan zal de analyse zich grotendeels dienen te beperken op de blijvers van toen en de tijdelijke migranten buiten beschouwing moeten laten. Een van de uitkomsten van zo'n vergelijking zal dan zijn dat deze Duitsers, wat *human capital* betreft, een veel betere uitgangspositie hadden. De passanten daarentegen zijn interessant als we willen nagaan welke factoren bepaalden of Duitsers zich definitief vestigden en een aardige

65. Delger, 'Chancen'. Een zelfde beeld schetst Panikos Panayi voor Engeland: *German immigrants in Britain during the 19th century, 1815-1914* (Oxford 1995).

66. Schrover, Een kolonie van Duitsers, 259-286.

67. Zie bijvoorbeeld Knotter, *Economische transformatie*; Manneke, 'Reacties van Rotterdamse burgers op de migratie rond 1900' en Martin Bossenbroek, *Volk voor Indië: de werwing van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909* (Amsterdam 1992).

kans op opwaartse sociale mobiliteit maakten. Om hier echt de vinger achter te krijgen zouden we echter ook de levensloop van degenen die zijn teruggekeerd moeten analyseren.

Rest de vraag waarom buitenstaanders zoals de hier bestudeerde Duitse migranten het relatief goed deden. Hoewel zij zullen hebben beschikt over relatief veel en goed ontwikkeld *human capital*, kunnen ook culturele factoren een rol hebben gespeeld. In navolging van de eerder genoemde studie van Sewell over, voornamelijk binnenlandse, migratie naar Marseille, is het heel wel mogelijk dat de Duitsers juist als buitenstaanders eerder kansen zagen en grepen die de expanderende economie te bieden had.⁶⁸ Niet gehinderd door ingesleten lokale patronen en conservatieve sociale praktijken stonden zij meer open voor innovaties, zoals het winkelbedrijf⁶⁹ en de transitie-handel. In die zin kunnen zij, net als veel binnenlandse migranten,⁷⁰ een belangrijke rol hebben gespeeld in de transformatie die de Maasstad in het laatste kwart van de negentiende eeuw onderging.⁷¹

Over de auteur

Leo Lucassen is als Universitair Hoofddocent verbonden aan de leerstoelgroep sociale en economische geschiedenis van de opleiding Geschiedenis, Archeologie en Regiostudies van de Universiteit van Amsterdam. Hij is tevens verbonden aan het Centrum voor de Geschiedenis van Migranten (CGM) en leidt het nwo-Pionierproject 'De determinanten van de vestiging van immigranten in Nederland 1860-1960'.

Adres: Opleiding Geschiedenis, Archeologie en Regiostudies, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam, e-mail: L.A.C.J.Lucassen@uva.nl

68. Sewell, *Structure and mobility*, 313-316.

69. Zie hierover met name Schrover, *Een kolonie van Duitsers*.

70. Uit het lopende promotieonderzoek van Gerard van der Harst over Brabantse en Zeeuwse migranten naar Rotterdam blijkt eveneens dat het hier om een (in gunstige zin) zeer selectieve groep ging.

71. Over die transitie zie: Paul van de Laar, *Stad van formaat: geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2000).